

ארוחות ואחרות: תהליכי האחרה בבתי תמחוי

יעל כהן,* מיכל קרומר-נבו** וניר אביאלי***

תקציר. מאמר זה עוסק בתהליכי האחרה כפי שהם באים לידי ביטוי בבתי תמחוי. באמצעות תצפית משתתפת כמתנדבת וכן כסועדת בשבעה בתי תמחוי מורחב כאן הדיון בהאחרה ובעוני – דיון שבדרך כלל נוטה להתמקד בניתוח של שיח במדיה – וכולל ניתוח של פרקטיקות הסעדה, הרגלים, נורמות וכללים המארגנים את אופני סידור המרחב והזמן שבאמצעותם סועדים בבתי תמחוי הופכים ל"אחרים". ספציפית אנו טוענים כי ההאחרה מבוססת על ארבעה ממדים משלימים: הצבת גבול, הרחקה, טשטוש זהות והטלת סטיגמה. אנו מציגים את ארבעת הממדים ודנים ביחסים ביניהם לאור הספרות העוסקת באחרות ובעוני. כמו כן נידונים במאמר היבטים מתודולוגיים הקשורים לשימוש הייחודי שנעשה במחקר בחושי הגוף לאיסוף ידע.

מבוא

אף על פי שהאחרה (othering) של אנשים בעוני היא פרקטיקה הפועלת הן בזירת השיח והן בזירת ההתנהגות ככלי מרכזי של אפליה והדרה, הדיון בנושא מתרכז בעיקר בבחינת הייצוגים של אנשים בעוני בזירת התקשורת, כלומר עוסק בניתוח טקסטים כתובים, מדוברים או ויזואליים (Camara, White, Drummond, Jackson & Ronald, 2009; Chauhan & Foster, 2013; Greer & Jewkes, 2005; O'Barr, 1994; Riggins, 1997). הטיה זו מותירה את פרקטיקות ההאחרה של אנשים בעוני המתקיימות בזירת ההתנהגות והיחסים הבינאישיים ללא תשומת לב מחקרית הולמת, למרות חשיבותן ומרכזיותן. מטרתו של מחקר זה היא למלא את החלל הזה באמצעות מחקר אתנוגרפי הבוחן את תהליכי ההאחרה המתרחשים בפועל בבתי תמחוי. הבחירה בבתי תמחוי כזירה למחקר נובעת מכך שבתי תמחוי הם זירות חברתיות מורכבות שמביאות לידי ביטוי בעוצמה רבה ערכים ועמדות מנוגדים המתקיימים בשיח הציבורי ביחס לעוני. מחד גיסא מוצאים בהם עמדות וערכים הרואים באנשים בעוני שותפים בעלי ערך וזכויות חברתיות מלאות, שנוקקים לסיוע בשל משברי חיים נורמטיביים או בשל סיבות שאינן מצויות בשליטתם. העובדה שמדובר במוסדות שלא למטרות רווח המופעלים בהתנדבות על ידי אנשים פרטיים וממומנים בעיקר באמצעות תרומות נתפסת בהקשר זה כביטוי של סולידריות חברתית

* דוקטור לעבודה סוציאלית מטעם אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומנהלת מתנ"ס בנימין

** המחלקה לעבודה סוציאלית והמרכז הישראלי למחקר איכותני של האדם והחברה, אוניברסיטת

בן-גוריון בנגב

*** המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

וכחזוק של עמדות אלו. מאידך גיסא, בתי התמחוי מבטאים עמדות וערכים הרואים באנשים בעוני "אחרים", אנשים נכשלים, שהשוליות החברתית שלהם אינה רק תוצר של נסיבות חייהם אלא מאפיין מהותי של זהותם. בהקשר זה נתפסים בתי התמחוי על מאפייניהם הוולונטריים כהמשך ישיר של מדיניות כלכלית-חברתית ניאו-ליברלית שנוהגת באדישות כלפי העניים ומצמצמת את אחריות המדינה כלפיהם עד למינימום (דורון, 2006, 2007; Tarasuk & Poppendieck, 1999; Eakin, 2003).

אף שבתי תמחוי הם דוגמה קיצונית בוויכוח על אופיו של הסיוע הראוי במדינת רווחה (דורון, 2006), המחקר על בתי תמחוי הוא מצומצם ומקומם של החסד, ולעומתו ההזנחה וההתעלמות, בפעולתם היומיומית של בתי תמחוי לא זכו עד כה לתיעוד וניתוח. באמצעות תצפית משתתפת שקיימה יעל כהן, הכותבת הראשונה, כמתנדבת ובעיקר כסועדת בבתי תמחוי אחדים נבקש לבחון במאמר זה תהליכים של האחרה המתגלמים בפרקטיקה השגרתית, הטבעית לכאורה, של בתי התמחוי – תהליכים כגון ארגון המרחב הפיזי והטמפורלי, דרכי חלוקת המזון, והאינטראקציה בין אנשי הצוות לסועדים. נטען כי ההאחרה היא תוצר של ארבעה תהליכים: הצבת גבול, דחייה, טשטוש זהות והטלת סטיגמה.

הבחירה במתודולוגיה של תצפית משתתפת אתנוגרפית אשר במרכזה אכילה לצד לקוחות בתי התמחוי, וההחלטה להתמקד בפרקטיקות הקולינריות של בתי תמחוי כפי שהן נחוות על ידי הלקוחות (ולא על ידי הצוות), היא חסרת תקדים. חוקרים אשר התמקדו בבתי תמחוי (בכר, 2005; גולן, 2006; דורון וגל, 2006; Bowering, 2002; Biggerstaff & Nichols-Casebolt, 2002; Clancy, & Poppendieck, 1991; Carrilo, Gilbride, & Chan, 1990; Curtis, 1997; Dachner, Gaetz, Poland, & Tarasuk, 2009; Eppich & Fernandez, 2004; Glasser, 1988; Miller, Creswell, & Olander, 1998; Muller, 1987; Mulquin, Siaens, & Wodon, 2000; Rauschenbach, Frongillo, Thompson, Andersen, & Spicer, 1990; Stein, 1989; Tarasuk & Eakin, 2003; Thompson et al., 1988; Wicks, Trevena, & Quine, 2006), גם כאלה שביקרו בחריפות את התיוג השלילי שמוסדות חברתיים אלו מתייגים בו את לקוחותיהם, נמנעו מלסעוד לצד מושאי מחקרם באופן קבוע ולאורך זמן (או לפחות לא דיווחו על כך) ולא הציעו ניתוח אשר מסתמך על חומר אמפירי שנאסף בשיטתיות במהלך האכילה המשותפת. מאמר זה מציג גישה מתודולוגית חדשה לחקר בתי תמחוי, גישה המובילה להבנה מעמיקה ולתובנות חדשניות בנוגע לחוויית האכילה של לקוחותיהם ובנוגע לחוויית העוני בכללותה.

אחרות ועוני

תיאוריות פוסט-קולוניאליות מציגות את תהליכי ההאחרה, שבאמצעותם השונות שבין קבוצות מקבלת ערך של נחיתות (Pickering, 2001), כתהליכים בעלי חשיבות מכרעת להבנת יחסי שליטה וכפיפות תרבותית. האחרה מבוססת תמיד על הקישור של פרט לקבוצה. ההשתייכות (המיוחסת) לקבוצה חברתית, אשר קובעת את הערך הניתן לפרטים – אשר נתפסים כנציגים וכמייצגים של הקבוצה – מצמצמת את יכולתם של הפרטים לערער על הערך שמוענק לקבוצה. תוצאתה של ההאחרה היא חוויה של עליונות כלפי האחר, שבעקבותיה יכולים לבוא גם ריחוק וניכור, רחמים, אפליה ותיוג (Schwalbe et al., 2000). טודורוב (Todorov, 1984) מזהה שלושה ממדים של מערכת היחסים בין האני לאחר: שיפוטם ערכיים (האחר נתפס כטוב או רע), מרחק חברתי (האחר נתפס כרחוק מבחינה פסיכולוגית ופיזית) וידע (חוסר מסוים בידע על ההיסטוריה והתרבות של האחר).

כוחה המדכא של האחרות נובע מהגבול שהיא יוצרת ומהאפקט המדיר של גבול זה. זאת משום שהאחרים נשלחים ל"גלות סימבולית" (Hall, 1997). סובייקטים אינם מתנדבים מרצונם להפוך לאובייקטים. במציאות הפוסט-קולוניאלית קבוצות חברתיות ממוקמות ומקובעות כ"אחרות" בתהליכים מורכבים וסמויים שבהם מסומנים יחסי כוח. באבא (1994) מתנגד לתיאור חד-כיווני של יחסי הכוח וטוען כי למפגש שבין קבוצות הגמוניות וקבוצות שוליות יש השפעה הדדית שמייצרת והיות היברידיות. לפי טענה זו גם תהליכי ההאחרה האכזריים ביותר אינם מייצרים אחרים אחידים, משום שבתוך הקבוצות האחרות יש התנגדות להאחרה ומשום שגם הקבוצות השליטות מושפעות, באופן גלוי יותר או פחות, ממאפייני הקבוצות השוליות.

אנשים החיים בעוני נתפסים כדוגמה מובהקת של האחר. ריינווטר (Rainwater, 1967) טוען כי בני החברה הרחבה חייבים לראות את העניים וכנחותים מהותית כדי להכחיש את הדמיון בין בני שתי הקבוצות ואת טבעה השרירותי של החלוקה המעמדית. ספרות המחקר ואף דעת הקהל מייחסות לאנשים החיים בעוני תכונות שליליות – החל במסכנות, אין אונים ומחסור כרוני בכוחות, יכולות או כישורים, דרך בטלנות, פסיביות ונצלנות, וכלה באלימות, תוקפנות, שקרנות, ניכור וחוסר מוסריות (Bullock, Wyche, & Williams, 2001). היחסים בין תכונות אלו ובין העוני עצמו הם יחסים מעגליים של סיבה ותוצאה. גם אם, כפי שטוען אוסקר לואיס (Lewis, 1970), אין מדובר בתכונות מקוריות ומולדות אלא בהתפתחות תגובתית ואדפטיבית למצב העוני, ילדים הנולדים לתרבות העוני מפנימים אותה כבר בהגיעם לגיל שש במידה כה רבה עד שגם אם ישתנו תנאי החיים שלהם, לא ישתנו התכונות השליליות שהוטבעו בהם. הסבר מעגלי שכזה הופך את התכונות הנמוכות והמנמיכות לסיבה לעוני ולתוצאה שלו כאחד. העניים נתפסים לא רק כשונים וכנחותים ממי שמצבם הכלכלי טוב יותר, אלא כמי שהעוני טבוע באישיותם, בגופם, בערכיהם ובהתנהגותם במידה כזו שאי אפשר להפריד בין הדמויות, הסובייקטים, ובין מצבן הכלכלי והתרבותי. יתרה מזו, עצם אי-היכולת של אדם לספק את צרכיו הבסיסיים בעצמו והצורך להישען על סיוע מבחוץ, בפרט אם מקור הסיוע הוא המדינה, נתפסים כביטוי של תכונות שליליות כגון פסיביות, עצלנות, חוסר יכולת תכנון ותלותיות (Fraser & Gordon, 1994).

בתי תמחוי

זה מאות שנים מוקמים בעולם בתי תמחוי במטרה לתת מענה לבעיות של עוני ורעב (Ener, 2012; Gal & Ajzenstadt, 2013; Li & Dray-Novey, 1999; Singer, 2005). ואולם תפיסות מודרניות של רווחה רואות בבתי תמחוי שריד אנכרוניסטי של עבר רחוק, שבו סוגיות הרווחה טופלו על ידי אנשים פרטיים מתוך מניע דתי אגב פגיעה חמורה בכבודם של העניים (Gal & Ajzenstadt, 2013). המבקרים את בתי התמחוי טוענים כי מדינה מודרנית אינה אמורה להזדקק לשירות מסוג זה, שכן היא אמורה לספק לתושביה די הזדמנויות לתעסוקה, דיור ורווחה כדי שיוכלו לחיות בכבוד ולשמור על מרחבי הבחירה, העצמאות והשליטה שלהם (דורון, 2006, 2007). עם זאת, המגמה של צמצום משטרי הרווחה בעולם המערבי, שהחלה בשנות השמונים של המאה ה-20, הביאה לעלייה חדה במספר הארגונים העוסקים בחלוקת מזון ובהם בתי תמחוי בארצות הברית (Poppendieck, 1999), במדינות מערביות נוספות (Riches, 1997) וכן בישראל (צבע, 2008). חוקרים מייחסים תופעה זו לעלייה בשיעור האנשים החיים בעוני בשל שינויי מדיניות; לנסיגה של מדינת הרווחה ממחויבויותיה כלפי אזרחים מעוטי יכולת; לשינויים בשוק העבודה הגלובלי, שפגעו קשות במקורות הפרנסה של השכבות הנמוכות; ולעלייה מתמדת במחירי הדיור בעולם המערבי, שהפכו את ההוצאה על דיור לנתח מרכזי בהוצאות האדם המודרני (סבירסקי, 2002).

בהתבסס על נתוני סקר משנת 2004 (לוינסון, 2005) ועל נתונים של עמותת "לתת" (אצל עזו, 2012), בשנים 2004–2011 אכלו בבתי תמחוי בישראל כ-24,000 איש מדי יום (שם).¹ עם זאת, המספר המדויק של בתי התמחוי אינו ידוע, שכן הקמתם היא יוזמה מקומית ופרטית. למעשה, לעתים קרובות מדובר בעסקים משפחתיים הרשומים כעמותות וניהולם מושתת על יסודות התנדבותיים בלתי פורמליים ולא בהכרח מקצועיים (דורון וגל, 2006). הנתונים מעידים כי פריסתם ברחבי הארץ אינה אחידה והם מרוכזים בעיקר במחוזות ירושלים, תל אביב והמרכז. גם פריסתם המגזרית אינה אחידה. לרוב הארגונים יש זיקה דתית שכן המנהלים והמקימים שלהם הם אנשים דתיים, אם כי לא מקובלת בהם כפייה דתית ושירותיהם ניתנים לנזקקים מכל הזרמים באוכלוסייה (דורון וגל, 2006). ההיקף הכלכלי של פעילותם נע על פני טווח רחב של מחזורי עסקים, מ-100,000 שקלים בשנה ועד 3,000,000 שקלים בשנה. המקורות הכספיים של מרבית בתי התמחוי הם תרומות של אזרחים (דורון וגל, 2006; לוינסון, 2005). העיריות מסייעות לבתי התמחוי בעיקר באמצעות הקצאת מבנים לצורך הפעילות או מתן הקלות בארנונה ובשכירות (לוינסון, 2005).

נוסף על תמיכה במבנים ובציוד, בתי התמחוי נזקקים לתרומות קבועות של מזון. את אלו הם עשויים לקבל משאריות ועודפים של חברות הסעדה, אולמות שמחות, מחנות צה"ל, יצרני מזון, שווקים וסוחרים, עודפי חקלאות, בנקי מזון ואנשים פרטיים (דורון וגל, 2006; לוינסון, 2005). עם זאת, לא כל בתי התמחוי מעוניינים או מסוגלים להחזיק במערך הלוגיסטי ובציוד הנדרש לצורך איסוף מזון מוכן ולפיכך חלקם רוכשים מצרכים ומבשלים בעצמם את מוצרי המזון שהם מחלקים (קין וכן מאיר, 2002). גדול של הארגון הוא אחד הגורמים המשפיעים על יכולתו להתבסס על תרומות מזון. ככל שהארגון גדול יותר ומחויב למספר גדול יותר של מנות מדי יום, כך חלק גדול יותר מן המזון שהוא מחלק מקורו בקנייה ולא באיסוף תרומות מזון (דורון וגל, 2006). פעולתם השוטפת של בתי התמחוי מתבססת על מתנדבים או על כוח אדם זול מאוד ופועלים בהם מתנדבים קבועים ואקראיים, אנשים המחויבים בעבודות שירות ומיעוט קטן של עובדים בשכר, בדרך כלל במשרות חלקיות ובשכר נמוך (דורון וגל, 2006; לוינסון, 2005). בכל העבודות האתנוגרפיות המעטות שנכתבו על בתי תמחוי שימש החוקר כמתנדב (Curtis, 1997; Dachner, 1999; et al., 2009; Glasser, 1988; Miller et al., 1998; Stein, 1989).

מתודולוגיה

במהלך השנים 2009–2011 ערכה כהן תצפית משתתפת בשבעה בתי תמחוי בירושלים, שהם כמחצית מבתי התמחוי שפעלו בעיר באותה תקופה (לפי נתוני סקר בתי תמחוי בירושלים, דורון וגל, 2006). היו בהם בתי תמחוי שכונתיים שהתאפיינו בהומוגניות דמוגרפית (בית תמחוי שעיקר הסועדים בו היו חרדים אשכנזים ומזרחיים; בתי תמחוי אחרים שהיו בהם מזרחיים מסורתיים, או מהגרים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה) ובתי תמחוי שפעלו באזורים מרכזיים למדי בעיר והתאפיינו בהטרוגניות מעמדית, אתנית ודתית. מספרם הגדול יחסית של בתי התמחוי ומגוון סוגיהם אפשרו לקבל תמונה עשירה של מוסדות שונים – חרדיים, דתיים וחילוניים, ותיקים וחדשים.

1 הנתונים מבוססים גם על דוח העוני האלטרנטיבי מס' 10 של עמותת "לתת". הדוח נדלה בעבר מאתר העמותה, אולם הוא אינו מופיע בו עוד.

בארבעה בתי תמחוי נפרשו הביקורים על פני כשנתיים, ובשלושה אחרים נמשכו התצפיות בין שלושה חודשים לחצי שנה ברציפות. התצפיות התקיימו בכל עונות השנה ובכל ימות השבוע, ובכלל זה ערבי חג ושבט ותקופות של תחילת חודש וסוף חודש.² כהן התנדבה בשני בתי תמחוי, סעדה בקביעות בשלושה אחרים, ובשני בתי התמחוי הנוספים התנדבה וגם סעדה.

ערנות רפלקסיבית השפיעה עמוקות על מהלך המחקר ועיצבה את אופייה של התצפית. הכניסה הראשונית לזירת המחקר נעשתה באמצעות ההתמקמות של כהן כמתנדבת, כמקובל במחקרים אתנוגרפיים על בתי תמחוי. ההשתתפות בהכנה ובהגשת האוכל אפשרה גישה לכל חללי בית התמחוי ובהם חללים שסגורים בדרך כלל בפני הסועדים, כגון המטבח, המשרד וחדרי המחסנים, בכל שעות הפעילות של בית התמחוי (גם בפרקי זמן שבהם בית התמחוי סגור בפני הסועדים, כגון שעות הבוקר או השעות שלאחר תום הארוחה). אולם עצם ההשתייכות לאנשי הצוות לא אפשרה לכהן לראות ולחוות את בית התמחוי מנקודת המבט של הסועדים, והיא החליטה לקיים את התצפיות כמשתתפת פעילה בארוחות. ארבעה מתוך חמישה מנהלי בתי תמחוי שפנתה אליהם אישרו לה לסעוד במקום כחלק מתהליך המחקר, אך עד מהרה התברר שמכיוון שאנשי הצוות ידעו שכהן היא חוקרת ולא סועדת מן המניין הם העניקו לה יחס מיוחד: תשומת לב והתעניינות, שמירה בצד של מנות מבוקשות, גישה למטבח ולמידע אודות האוכל ואפשרות לבחור מנות.

כדי להימנע מכך החלה כהן לאכול בקביעות כסועדת בשני בתי תמחוי אחרים מבלי לחשוף את זהותה בפני אנשי הצוות. היא הגיעה לבתי התמחוי עשרות פעמים והתיישבה ליד אחד השולחנות ככל סועד אחר בצפייה למנה. במובן זה הדרך הרגילה של עריכת אתנוגרפיה השתנתה והפכה לאוטואתנוגרפיה. אוטואתנוגרפיה "מתייחסת לחוויה העצמית כמקור חשוב של ידע העומד בפני עצמו, כמו גם כמקור לתובנות בנוגע לחוויה התרבותית" (Ellis & Adams, 2014, p. 254). הקריאה ביומן השדה הבהירה כי המעבר שעשתה כהן ממתנדבת לסועדת הביא לשינוי דרמטי בסוגי הידע שנאספו ולהכללתן של חוויות חושיות וגופניות, ובעיקר לריחות ולטעמים, וכן להגברת החוויה של פגיעות אישית. אף שגם במצב זה המיקום הפריווילגי מנע מכהן להיות לגמרי "מבפנים", הושגה קרבה מקסימלית לחוויית הסועדים.

על פי הנורמה, בתי התמחוי פותחים את שעריהם בפני כל אדם מבלי להתחקות אחר מניעיו. ואכן אנשי הצוות מעולם לא שאלו את כהן דבר, לא דרשו ממנה להציג הסברים או הוכחות לנזקקותה, ועובדת היותה חוקרת לא התגלתה לאנשי הצוות באותם בתי תמחוי. לעומת זאת, בפני הסועדים נחשפה זהותה כחוקרת, שכן סביב השולחן התפתחו שיחות אקראיות שבמהלכן נשאלה לעתים קרובות מי היא ומה עיסוקה. על כך היא השיבה בכנות ובאופן מלא והסבירה שהיא חוקרת אשר עורכת תצפית בבית התמחוי. הסועדים לא ערערו על תשובתה זו אולם אחר כך התברר כי חלקם חשבו שזהו סיפור כיסוי שהיא מספרת כדי להסתיר את מצבה הכלכלי הקשה.

מצב זה שבו קיימה החוקרת עבודת שדה סמויה בחלקה העצים את הבעיה האתית האופיינית לאתנוגרפיות שאינן יכולות לעמוד בקריטריונים המחמירים של קבלת הסכמה מדעת להשתתפות במחקר מכל אדם שנוכח בשדה. כדי לפתור בעיה זו פעלנו כדי להסוות עד כמה שאפשר את שמותיהם ומאפייניהם של בתי התמחוי ושל הסועדים ואנשי הצוות. כמו כן נמנענו מתיאורים או אמירות שעלולים לגרום נזק ישיר או עקיף למוסדות או לאנשים שעליהם המחקר מבוסס.

2 מחקר שנערך במדינת ניו יורק מצא עלייה בהיקף השימוש בבתי תמחוי בימים האחרונים של כל חודש, כאשר אוחלים כספי הסיוע שניתן על ידי המדינה (Thompson et al., 1988).

חשוב לציין כי לסוגיה האתית המורכבת יש לצרף גם את העובדה כי ההחלטה לאכול כסועדת מן המניין היא בחירה אתית מן המעלה הראשונה: כהן קטעה מסורת מחקרית של ריחוק וניתוק מלקוחות בתי התמחוי ושל עמידה מן העבר האחר של הדלפק (תופעה שנדון בה בהמשך), ובכך נמנעה מלהשתתף בתהליכי התיוג וההאחרה שבהם משתתפים אנשי הצוות, המתנדבים ומנהלי בתי התמחוי, וגם כל אותם חוקרים אשר שמרו על מרחק גופני מן האוכל ומן האוכלים. יתר על כן, אם הבחירה להישאר מעבר לדלפק, המאפיינת כאמור אנשי צוות וחוקרים כאחד, אכן תורמת לתיוגם ולהאחרתם של לקוחות בתי התמחוי, בבחירה לאכול איתם יש פוטנציאל של טשטוש המהלך החברתי המוביל לאחרות. עצם העובדה שמהלך כזה לא תועד עד כה במחקר אתנוגרפי מעידה על עוצמתו של גבול זה וכן על הטבעיות הרבה שבה הוא מתקבל.

ממצאים

ניתוח יומני השדה, והדגש שניתן בהם למסרים המילוליים ולחוויות גופניות, רגשיות ותחושתיות, חשפו ארבעה ממדים או תהליכים שבאמצעותם אפשר לתאר את תהליכי ההאחרה של הסועדים ואת התנגדותם לתהליכים אלו: הצבת גבול, דחייה, טשטוש זהות והטלת סטיגמה. ההבחנה בין הממדים מסייעת לחשוף את מעשה ההאחרה, שהוא סמוי במהותו, ולהצביע על הפרטים הקטנים שמייצרים אותו – פרטים שרובם שכיחים, בנאליים וטריוויאליים לכאורה. יש לציין כי ההבחנה בין התהליכים היא אנליטית בלבד, מכיוון שלעיתים קרובות פעולה או אמירה עשויות לתרום לקידומו של יותר מממד אחד ולהופיע בשלבים שונים של מהלך ההאחרה.

ממד ראשון: הצבת גבולות

למונט (Lamont, 1992) טוענת כי גבולות סימבוליים כגון הבדלי צורה, צבע, מרחב, מנהגים ותרבות מעניקים לגיטימציה לגבול הממשי, להבחנה ולהפרדה בין קבוצות. לאחר שהתקבע הגבול הסימבולי בהתבסס על מאפיינים ייחודיים אלה או אחרים, אותם מאפיינים חיצוניים נראים לעין משמשים הוכחה לקיומו ולנכונותו של הגבול (שם). ואכן, הממד הראשון בתהליך תיוג הסועדים כאחרים קשור בהצבת גבול ממשי וסימבולי המפריד את הסועדים משאר חלקי החברה הנורמטיבית.

כדי להתחקות אחר עבודת הגבולות, אותו תהליך מורכב הכולל מחוות, אמירות ופרקטיקות של יומיום (Lamont & Fournier, 1992; Lamont, 1992, 2000) אשר יוצרות את הגבול הסימבולי ומתקפות אותו, יש לעקוב אחר הגבולות הפנימיים המתקיימים בבית התמחוי בין הסועדים לאנשי הצוות. צוות בית התמחוי אינו עשוי מקשה אחת אלא כולל שלוש קבוצות: עובדים בשכר, הממלאים תפקידים מקצועיים כגון ניהול, בישול והנהלת חשבונות; מתנדבים, האחראים על סידור האוכל בצלחות, על הגשתו ועל עבודות הניקיון; ואנשים המרצים עונשי עבודות שירות, אשר חולקים עם המתנדבים את המשימות השגרתיות. אף שמוחץ לבית התמחוי מעמדם של אנשי הצוות אינו אחיד, וחלקם אף משויכים בבירור לקבוצות אחרות, במסגרת בית התמחוי הם מהווים קבוצה אחת שפרקטיקות שונות של עבודת גבולות מפרידות בינה ובין הסועדים.

באחד מבתי התמחוי ראיתי את המנהל עומד במטבח עם צלחת ביד ואוכל. שאלתי אותו מי הכין את האוכל וכיצד, ומתשובותיו למדתי שלא היה שום דבר מן המוכן והוא בישל הכול בעצמו. הוא הסביר לי איך הכין את השניצלים כך שיספיקו לכולם וכיצד שיפר את הארוז

בעזרת המים שבהם בישל את הבשר. לבסוף שאלתי למה הוא אוכל במטבח בעמידה ולא יושב ליד אחד השולחנות. "ככה יותר טוב", הוא אמר, "אני לא רוצה להפריע להם". "למה אתה חושב שזה יפריע למישהו אם תאכל כאן בישיבה?" התעקשתי. "מי יודע? אולי?" הוא אמר וחזר למטבח. רק אחר כך, כשסיים, בא והתיישב לידי להמשיך את השיחה. (28.7.2011)

בחירתו של המנהל לאכול לבדו בעמידה במטבח יכולה להיראות ניטרלית, אך בהסבר שהוא נותן להתנהגותו אפשר למצוא רמז לכך שלא מדובר בבחירה עניינית גרידא. החשש שהוא עלול להפריע לסועדים נשמע יותר כתירוץ מאשר כסיבה ממשית, והוא מסתיר יותר מאשר מבאר.

באזור הקטן שבין המטבח לחדר האוכל, בין הארון לעגלת ההגשה, עמדה עובדת שמילאה צלחות באוכל והניחה אותן על משטח ההגשה מוכנות לאכילה. סייעתי לה בהכנה ובהגשת המנות. אחרי כשעה של עבודה מאומצת, כשהלחץ ירד, אמרה לי העובדת: "בואי תאכלי משאו". היא לקחה לעצמה צלחת והכינה מנה גם לעובדת נוספת. בהתחלה סירבתי אבל אחר כך לקחתי צלחת חד-פעמית מפלסטיק דק וסכום תואם. עליה שמה לי העובדת שניצל תעשייתי, תפוז מבושל בקליפה ושועעית ירוקה ברוטב עגבניות. עמדתי לידה בין הדלפק לארון וניסיתי לאזן את הצלחת באוויר ולחתוך את השניצל בעזרת הסכום השביר. הרגשתי שבכל רגע האוכל עלול ליפול ולהישפך על הרצפה. כשאחת העובדות חזרה מהמטבח עם שלוש כוסות מים קרים עברנו, משימת האכילה בעמידה הפכה נוחה עוד פחות. (12.10.2008)

השאלה "מי אוכל עם מי" מבטאת מיקום חברתי והגדרה עצמית וקבוצתית ומייצרת אותם בעת ובעונה אחת (Bourdieu, 1984). בבית התמחוי נשמרה בהיבט זה הפרדה ברורה שהעמידה את הסועדים ואת הצוות משני צדי המתרס, כך שלעולם לא היה מצב שבו ישב מי מאנשי הצוות לאכול ליד סועדים. עם זאת, הקבוצות השונות של אנשי הצוות נבדלו זו מזו בהסברים שנתנו לכך. המתנדבים המתחלפים סימנו את הגבול בינם ובין הסועדים בהימנעות מוחלטת מאכילה של האוכל שהגישו, ועצם הפניית תשומת הלב לכך שאינם אוכלים הביכה אותם תמיד והסבה להם אי-נעימות. תשובותיהם נעו בין "יש באוכל מונוסודיום גלוטמט" ו"המטבח אינו נקי" ובין "איננו רעבים" או "האוכל לא מיועד לנו אלא לנוזקים". לעומת זאת, המתנדבים הקבועים, אשר נהגו לאכול מהאוכל המוגש, אם מכיוון שהכירו מקרוב את דרכי העבודה וההיגיינה במטבח ואם מכיוון שידעו כי תמיד יש אוכל עודף, סימנו את אותו הגבול בכך שנמנעו מלאכול ליד שולחנות הסועדים, גם אם הדבר חייב אותם לאכול לא בנוחות.

הגבול הממשי הוא רק ביטוי חיצוני לגבול הסימבולי, שמתבטא בהימנעות מהיכרות ומיצירת יחסי קרבה עם הסועדים. לשאלה אם הוא מכיר את הסועדים ענה אחד ממקימיו של בית התמחוי ומנהלו בפועל זה 15 שנה: "כן. לא בשמות, אבל את כולם בפנים. חלקם. את האמת, בתקופה הזאת הרבה גם נפטרו. בגלל זה אני עצרתי בעצמי. חשבתי על זה שאני... לא יכול...". והוא הניח יד על הלב ולבש על פניו הבעה של צער (2.2.2012). עובדת ותיקה בבית תמחוי אחר, שבירכה את הסועדים בברכת שלום ומדי פעם אף החליפה כמה מילים עם אדם זה או אחר, ענתה על השאלה אם היא מכירה את הסועדים: "כן בוודאי, אני כאן כבר הרבה שנים". כשנשאלה "את יודעת את שמותיהם ואת הסיפור של כל אחד מהם?" ענתה "לא, לא, לא! אני לא עוברת..." וסימנה בידה קו כלפי דלפק ההגשה. "זה קשה מדי, זה לא בשבילי" (12.10.2008).

בהסברים הללו מסמנים אנשי הצוות את הגבול הסימבולי ומבטלים אותו כאחד, ומתנערים מהאחריות ליצירתו (ששון-לוי, 2008). המנהל מציג את התבדלותו כהיענות לרצון הסועדים

וכניסיון להגן עליהם מפני פגיעה, ואילו העובדת הוותיקה טענה (וכמוהו טענו גם אנשי צוות בבתי תמחוי אחרים) שמטרת ההתרחקות היא להגן על עצמם מפני הכאב והצער שעלולים להציף אותם כאשר ייחשפו לסיפורי החיים של הסועדים. הגבול שהם מתארים הוא גבול בין מי שסיפורי החיים שלהם קשים ונושאים כאב ובין מי שסיפורי החיים שלהם אינם קשים או כואבים. למותר לציין שאין לגבול זה בסיס במציאות: אירועי חיים קשים כגון מחלה, מוות, פרידות ומלחמות לא נחסכו גם מאנשי הצוות. אולם להבחנה זו יש תפקיד מכריע ביצירת גבול סימבולי יציב וקבוע המבחין בין הכאב "שלנו", שהוא הנורמלי, ובין הכאב "שלהם", שהוא מעליב ולא נורמלי. גבול זה לא נולד בבית התמחוי אך בית התמחוי שותף בבנייתו, באשרורו ובהבניית תדמיתו כטבעית, הגיונית וחיובית.

הסועדים, שנאלצים לציית לגבול הפיזי, מתנגדים לגבול הסימבולי שמסמן אותם כמקבלי שירות חסרי זהות, בעיקר על ידי הפגנת בעלות על המקום. הזמנת החוקרת להיכנס או להישאר, המלצות על מאכלים מסוימים או התחלקות בדברי אוכל, כל אלו מבטאים התנגדות של הסועדים, גם אם לא ישירה, לקו הגבול המסמן אותם כמי שראויים ליחס של הפרדה והדרה.

נכנסתי לבית תמחוי יחד עם אישה קשישה שפגשתי בעבר. לא היה לי הרבה זמן והיא ראתה שאני מהססת אם להישאר או ללכת. היא שידלה אותי להישאר. "עוד כמה דקות יגיע המרק. כדאי לך, תישארי..." ואחר כך הוציאה מהתיק חופן פיצוחים והניחה על השולחן בינינו. אכלתי. (31.7.2011)

ממד שני: דחייה

אל קו הגבול הפיזי ("אני לא אוכל איתם או במחיצתם") מתווספת דחייה. זו קשורה לתחושת הבזות (קריסטבה, 2005), המערבת בתוכה רגשות עזים וקמאיים של דחייה וסלידה, חשש ומשיכה גם יחד. עובדת היותו של בית התמחוי זירה קולינרית שבה האכילה היא פעילות מרכזית המצדיקה את עצם קיום המוסד מאפשרת לחוש בקלות תחושה של בזות, שכן "גועל ממזון הוא אולי הצורה הבסיסית ביותר והקדמונית ביותר של הבזות" (שם, עמ' 8).

הדרך המרכזית לעורר באנשים רגשות סותרים כלפי אוכל, דחייה וחשש לצד משיכה, היא להסתיר את מקורו או טיבו המדויק. אוכל שאיננו יודעים מהו מעורר את אינסטינקט הניאופוביה, חשש מפני החדש והלא מוכר, אשר נועד להגן על האורגניזם מפני סכנת הרעלה (Fischler, 1988) ומרחיק אותו גם מפני מזונות שאכילתם עלולה לעמוד בסתירה לאמונה דתית או לעמדה אידיאולוגית, כאלה שחדירתם אל הגוף יכולה להשפיע על זהות הסועד (Bourdieu, 1984). לכן אי-ודאות עלולה להפוך אוכל מוכר לזר, מגרה לדוחה ואהוב ללא רצוי (Lupton, 1996).

על השולחן הייתה צלחת ועליה משהו חום-צהוב, לגמרי לא ברור, וזבובים רבים נמשכו אליו. הסתכלתי על המנה שוב מקרוב ושוב ולבסוף הגעתי למסקנה שזו כנראה עוגה עם ריבה צהובה. (21.4.2010)

על הצלחת היו כדורים דמויי פלאפל, כהים מאוד וקשים. נגסתי באחד מהם ולא יכולתי להחליט מה הוא. שאלתי את הנשים שמולי, "מה זה?" הן משכו בכתפיהן, לא יודעות. אחת מהן חיפשה וחיפשה בראשה את המילה בעברית ובסוף אמרה "פ...ל...א...פ...ל". השנייה אמרה לה: "לא, זה לא פלאפל". "זה משהו דמוי פלאפל", אמרתי. "זה בשר?" שאלה אחת. "לא נראה לי", ענית. (30.4.2010)

לפני שיצאנו הביאה מתנדבת ארגז ובו סנדוויצ'ים ארוזים עם טונה, שהיו מעוכים מאוד, ושאלה אם אנחנו רוצים. "ממתי הסנדוויצ'ים האלה?" שאלתי. "ומאיפה הם מגיעים?" "לא יודעים", ענה לי מתנדב אחר. "מגיעים!" (24.11.2011)

אי-הוודאות בנוגע לאוכל, אשר באה לידי ביטוי בהעדר תפריט או מקור מידע אחר לגבי הרכב המנה, מקורה, איכותה, מידת טריותה ורמת הכשרות שלה, היא פועל יוצא של השימוש הרב בתרומות אוכל מוכן, כנהוג בבתי תמחוי. לא תמיד יש בידי אנשי הצוות כל המידע הרלוונטי ולכן הם לא בהכרח יכולים לחלוק אותו עם הסועדים. נוסף על כך נפוצה בקרב אנשי הצוות התפיסה הגורסת ש"כאן אוכלים כל מה שבא" (15.7.2010). מכיוון שכך, אין צורך, ואולי אפילו לא רצוי, לשותף את הסועדים במידע בנוגע לאוכל המוגש. במובן זה, עצם העובדה שהסועדים נהגו לשאול את אנשי הצוות על טיב האוכל המוגש היא ביטוי של התנגדות ליחס המנמיך, הגורס שהם חייבים לאכול הכול. כמו השימוש בהסתרת מידע מפני חוסים במוסדות טוטליים (גופמן, 2006), גם כאן הסתרת המידע יכולה לשמש את אנשי הצוות ככלי לחיזוק שליטתם בסועדים, כלומר לצמצום בקשותיהם להחליף מרכיב אחד באחר, לתוספת ממרכיב אהוב או לסירוב למרכיב חשוד. אי-הוודאות של הסועדים באשר לאוכל ולהרכבו מקלה את ההתנהלות השוטפת של המוסד וחוסכת התמודדות עם טענות, בעיות ובקשות מיוחדות.

גם הגשת אוכל זול ולא טרי או חלקי בשר לא איכותיים כגון איברים פנימיים, עור, רגליים וגרונות תורמת לתחושת הסלידה (Mennell, 1985). לרוב, מנות הבשר המוגשות בבית תמחוי, בפרט אם הוכנו במקום ולא הגיעו בתרומה מבית מלון, מסעדה או אולם שמחות, כוללות חלקים שמקובל להגדירם כבשר מדרגה נמוכה ואפילו כשאריות וכפסולות: בשר הודו, בשר טחון, נקניקיות, עור, גרונות, עצמות ושאריות פירוק עוף. אוכל שזהותו אינה ברורה, וכך גם אוכל שהוכן משאריות שנתרמו מכיוון שלא היה בהן צורך, מאבד את מעמדו כסחורה (McClintock, 1995) והופך לחומר שמחוץ למקומו (דאגלס, 2004). כלומר, הוא בחזקת פסולת או זיהום, בלי קשר לאיכותו, טעמו או הרכבו. אכילתו נתפסת לא רק כסכנה בריאותית אלא בעיקר כאיום על הדימוי האישי והחברתי וכעדות לפרימיטיביות, כישלון ונחשלות (McClintock, 1995). האוכל הדוחה הופך את גופו של הסועד לנחות ולדוחה. כך לדוגמה אכילת מרק עוף המכיל חתיכות של עור ועצמות ומעט גור, כפי שהוגש פעמים רבות בבית התמחוי, משליכה על זהותו ועל מעמדו החברתי של בעל הגוף שאוכל אותו (Mennell, 1985). גם אי-הקפדה על טמפרטורה וכלים המתאימים למנות והעדר מערכת סכו"ם מלאה ומפיות תורמים לסימון הסועדים כבעלי ערך חברתי מופחת.

ניגש אלינו אחד העובדים הצעירים עם צלחת ועליה ארבעה תפוחים אפויים ושאל אם אנחנו רוצים. הסתכלתי עליו בתדהמה ואמרתי: "כן, אני רוצה". "טוב, תקרבי לי את הצלחת", הוא אמר. לא רציתי שהוא ישים לי את התפוח המתוק על הפלפלים והאורז, איך שהוא ציפיתי לצלחת קטנה אחרת, אבל ראיתי שהוא הולך להוריד לי את התפוח ישר בתוך המנה, אז מהר הספקתי להזיז קצת את האורז הצידה ולפנות לתפוח מקום בקצה הצלחת. (24.11.2011)

החיבור על אותה צלחת של מה שנתפס כמנה עיקרית עם מה שנתפס כמנה אחרונה, והמחסור הכרוני בסכינים, מחייבים את הסועדים להתנהגות שמרחיקה אותם ממה שנתפס כתרבותי ומקרבת אותם אל הפרימיטיבי והחייתי (גביעון, 2005; לוי שטראוס, 2005). ויתור על סכו"ם או אכילה ללא סט מלא, והגשת מנות מקטגוריות שונות בצלחת אחת ובבת אחת מאלצות את

הסועדים לוותר על נורמות האכילה המקובלות ולאכול כמי שאינם בני תרבות, לפחות חלקית. תחושת הבזות, שמקורותיה בבית התמחוי רבים ומגוונים, היא תוצר של הריחוק והדחייה בין החברה הרחבה ובין הסועדים, שכן פעמים רבות נימקו באוזני מנהלי בתי תמחוי ואנשי צוות את צורת הגשת האוכל בטענה "זה לא אכפת להם [לסועדים]", "הם לא מרגישים"; ותחושה זו גם יוצרת את הריחוק והדחייה.

פעמים רבות ההכרח מקשה על הסועדים להתנגד לפרקטיקה המייצרת את הסלידה מהאוכל. דווקא בשל כך חשוב לראות כי "אכפת להם" ו"הם מרגישים" וכי הם מזהים מאכלים מסוימים, עירוב של מאכלים או צורת הגשה מסוימת כלא ראויים. דוגמה לכך היא הסועדת שאמרה "איכס" ועשתה פרצוף נגעל, "אני אף פעם לא אוכלת נקניקיות. גם אם אני אמות אני לא אוכל נקניק. זה לא אוכל בשבילי, זה מגעיל, זה לא בריא" (16.11.2011). במקרה אחר עסקו שתי סועדות בבדיקה קפדנית של ניקיון קעריות המרק והכוסות, ואחת אמרה: "שוטפים את הכלים, אבל לא אחד אחד. רק משרים אותם. בגלל זה הכלים נשארים לפעמים מלוכלכים" (12.1.2010). אחד הסועדים המליץ על בית תמחוי אחר: "שם טוב", הוא אמר. "מקום מסודר וכלים נורמליים, צלחת וכף ומזלג וסכין, לא מפלסטיק כמו פה" (2.9.2009).

ממד שלישי: טשטוש זהות

הממד השלישי בתהליך יצירת האחרות כרוך בהתכת הזהויות האישיות של הסועדים לכדי זהות אחת שמאפייניה העיקריים מוגדרים על דרך השלילה. זו אינה זהות פרטית אלא קבוצתית, זהות המוחקת כל מגוון או הבחנה בין אנשים שונים ומוגדרת כנחותה מהזהות החברתית ההגמונית. הזהות האישית והשייכות לקבוצה תרבותית מתקשרות ישירות להעדפות של טעם והרגלי אכילה (Bisogni, Connors, Devine, & Sobal, 2002; Bourdieu, 1984; Fries & Croyle, 1993; Lupton, 1996; Vartanian, Herman, & Polivy, 2007).

בעידן המקדש את האינדיבידואל, ברגנות, העדפות טעם אישיות והימנעות ממאכלים מסוימים מסיבות בריאותיות, דתיות או אידיאולוגיות נתפסים כהתנהגות חיובית ורצויה אשר מעלה את ערכו של האדם. טשטוש הזהות בבית התמחוי טמון בראש ובראשונה בכך שהאוכל המוגש מתעלם מההעדפות של קהל הסועדים, והשפעת הסועדים על הרכב האוכל שיקבלו בבית התמחוי ועל כמותו היא מזערית. מרחב השפעתם מצטמצם למעשה להחלטה מה יאכלו בפועל מתוך מה שמוגש להם ומה יותירו בצלחת. גילויים של בחירה מצד הסועדים נתפסים אצל אנשי הצוות כביטוי מובהק של פינוק, ברגנות שאינה במקומה ואפילו כפיות טובה.

את התופעה הזאת אפשר להסביר בהעדר תקשורת משמעותית בין אנשי צוות לסועדים. הסיבות להימנעות מאכילת מאכלים מסוימים נותרות עלומות עבור אנשי הצוות, ולפיכך גם שרירותיות וחסרות היגיון. העדר התקשורת וחוסר היכולת להסביר לאנשי הצוות מדוע הסועד מעוניין במנה מסוימת או מבקש להימנע מאחרת מעצימים את התפיסה הרואה בסועדים אנשים נטולי טעם, תפיסה שכאמור מתבטאת באמירה השגורה בפי אנשי צוות "כאן אוכלים כל מה שבא" ובהגשת תפריט מונוטוני, אוכל לא מתובל, לא תמיד בטמפרטורה הנכונה או בהרכב המנות המתאים על פי כללי הקולניריה המקובלים, ומתוך ויתור על טעם, איכות ואסתטיקה. טשטוש הזהות בא לידי ביטוי ביתר שאת כאשר סועדים מנסים לבטא העדפה אישית או צרכים אישיים הנוגעים לאוכל. בשל טבען, פרקטיקות יצירת הגבול והדחייה מקשות על הסועדים לקיים משא ומתן או להתנגד להן ישירות, אולם בהיבט של טשטוש הזהות ההתנגדות של הסועדים מקבלת ביטוי גלוי יותר.

הגבר מן המטבח הביא לה מנה. "זה לא!" אמרה האישה במבטא זר כשהיא מצביעה על האפונה שבצלחת. "לא נורא", אמר לה. אך היא חזרה שוב על דבריה וביתר תקיפות: "זה, לא!!" הגבר המתנדב חזר בפרצוף מתוסכל למטבח עם הצלחת, הוריד ממנה את האפונה והחזיר לה את הצלחת. (22.4.2010)

בשולחן הפינתי שממולי ישב גבר עם שער אפור ארוך, שפם וזקן, שנכנסו לו לאוכל. הוא ביקש וקיבל תוספת למרק. אחד מעובדי השירות, גבר צעיר, צחק עליו ואמר "כמה מרק אתה אוכל?! בסוף לפיפי שלך יהיה צבע של מרק". (15.11.2011)

המרק היה חם וטעים אבל חריף מאוד. חיפשתי לחם ולא מצאתי. מזוגתי לעצמי כוס מים וניסיתי להפיג את החריפות על ידי שתייה תכופה אבל לבסוף החלטתי בכל זאת לנסות להשיג לחם. פניתי לאיש צוות שהיה נוכח באולם ושאלתי אם יוכל להשיג לי לחם. הוא הסתכל מסביב, ראה שאין לחם ואז פנה למטבח ושאל אם יש שם. אחרי כמה דקות שמעתי את אחד העובדים מן המטבח צועק שאין לחם, ואז מוסיף: "תגיד להם שהפינקולדה בדרך לשולחן 17". עבר רגע ופתאום הבנתי שהם משתעשעים על חשבוני. מוזר, אבל נעלבתי. לא יכולתי להפסיק לחשוב: מה בסך הכול ביקשתי? קצת לחם... (17.11.2011)

ההבעה המתוסכלת של המתנדב שנענה לסועדת שביקשה שיווריד את האפונה מצלחתה היא הגרסה העדינה של תגובת שני אנשי הצוות האחרים, שהשפילו בבירור את הסועדים בתגובה לבקשת תוספת. השפלת הסועד בתגובה לבקשתו מעבירה מסר שהבקשה עצמה אינה סבירה ולמעשה בלתי קבילה. כדי שמסר זה ייקלט אין צורך בהשפלות תכופות; מספיק שאירועים משפילים כאלה יתרחשו מדי פעם כדי לעורר את החשש מפניהם ולצמצם במידה ניכרת את כמות הבקשות (Garfinkel, 1956). חשש זה מחמיר כאשר ההשפלה מגיעה בתגובה לבקשה שנענתה (כמו בדוגמה של המרק) או בתגובה לבקשה שנתפסת כלגיטימית או פעוטה (במקרה של בקשת הלחם), מכיוון שהסועדים מתקשים לנבא איזו בקשה תעורר תגובה משפילה ואיזו תיענה באופן מכובד ומכבד. צמצום מספר הבקשות מצד הסועדים מקל מאוד על אנשי הצוות בניהול הארוחה ומייצר אחידות לכאורה בצרכים וברצונות של הסועדים, משום שמוענק להם מענה אחיד. צמצום הבקשות הוא גם ביטוי לאסירות תודה שאנשי הצוות מצפים לה. תגובות דומות תיעדה בכר (2005) מצד אנשי צוות בבית תמחוי כלפי גילויי בררנות או העדפה, ואפילו כלפי סירוב למנה מסוימת ("זו לא תכנית כבקשתך!"; "מי שלא טוב לו, שלא יאכל!"; "יש לה עוד מה להגיד...!"; שם, עמ' 47).

תפיסת הסועדים כבעלי צרכים ורצונות אחידים ובסיסיים מתבטאת גם בכללי ההפעלה, בנורמות ובחוקים שעל פיהם פועל בית התמחוי. אלה מכוונים להשליט מרות וסדר, גם אם לא באופן ישיר, ולאין את כל ההיבטים החברתיים והקולניריים המתקשרים לאוכל. אחד הביטויים לכך הוא השעות המעטות שבהן בית התמחוי פתוח – כשעתיים ביום – וההתעלמות מהצורך ומהרצון של רבים מהסועדים לבלות זמן רב ככל האפשר במקום מוגן וממוזג ולעסוק לצד האכילה גם בפעילות חברתית. אף על פי שבתו התמחוי אמורים להיות פתוחים כשעתיים, בדרך כלל כבר לאחר כמחצית השעה רוב הסועדים מסיימים לאכול, והבודדים שמגיעים מאוחר יותר מתבקשים להתיישב סביב שולחן אחד או שניים בשעה שאנשי הצוות מנקים ומסדרים את שאר חלקי האולם ומעניקים לסועדים את התחושה שעליהם להזדרז ולסיים את הארוחה כדי לא להפריע לאנשי הצוות בעבודתם.

ביטוי מרכזי נוסף לטשטוש הזהות האישית הוא השליטה במקומות הישיבה, החל בהפרדה בין גברים לנשים, דרך הפעלת העיקרון של מילוי שולחנות – דרישה מן הסועדים לתפוס מקומות

פנויים בשולחנות מאוכלסים, וכל עוד יש מקומות פנויים כאלה להימנע מלשבת בשולחן חדש – וכלה בהפרדה מכוונת של קבוצות חברים או בני זוג המבקשים לסעוד יחד, כדי להימנע מ"בלגן" בבית התמחוי.

נכנס גבר ונעמד ליד שתי הנשים המשוהחות בשולחן הראשון, דיבר איתן כמה מילים ואחר כך הלך לרחוץ ידיים. חזר, קיבל צלחת וניגש לשולחן המקביל בטור השני ושם התיישב לאכול, כשהוא ממשיך לשוחח איתן מעבר למעבר בין השולחנות. (22.4.2010)

שאלתי אם יש כלל שאומר שגברים ונשים צריכים לשבת בנפרד או שככה זה יוצא מעצמו. "אנחנו לא מרשים לשבת יחד", השיב לי המנהל. "למה?" שאלתי. "כדי לשמור על הסדר". הנהנתי, אבל אחר כך שאלתי, "אם הם ישבו יחד יהיה בלגן?" "את יודעת, נשים מדברות הרבה. תראי את שתי אלה שם, כבר חצי שעה שהן לא אוכלות, רק מדברות. וגברים באים אוכלים הולכים, אז זה מפריע להם". (22.4.2011)

בארבעה מתוך שבעת בתי התמחוי שבהם נערכה עבודת השדה התקיימה הפרדה בין גברים לנשים. בשלושת האחרים הישיבה הייתה מעורבת אך נקטו פרקטיקות אחרות של שליטה בישיבת הסועדים. אחד המנהלים הסביר את הסיבה להפרדה בין גברים לנשים ומדבריו התברר כי אין מדובר בשמירה על צניעות דתית אלא בצורך בשמירה על הסדר:

"בסך הכול משתדלים שכן יהיה סדר. כי אין מה לעשות, זה גן ילדים, וכל שינוי משגע אותם". "מה זאת אומרת גן ילדים?" שאלתי. "גן ילדים! מה הוא, מבוגר? הוא הופך להיות תינוק חזרה, בכל המובנים. הוא נעלב, הוא מתעצבן עליה, הוא לא כל כך חבר [כך במקור]. הדובר מתייחס לסועד ולסועדת טיפוסיים על פי תפיסתו]. כל אחד מרגיש... הם בלחץ, מסתכלים. שימי לב שהאחרון מסתכל לראות אם נשאר [אוכל]. וכל יום נשאר". (1.2.2012)

המטפורה "גן ילדים" שמנהל בית התמחוי משתמש בה מייחסת לסועדים ילדותיות, אנוכיות, חוסר גמישות וחוסר אמון. תפיסתם של לקוחות בית התמחוי כילדי גן מסבירה גם את חששו של מנהל בית התמחוי הקודם מפני בלגן שיתעורר אם יוגמשו לוחות הזמנים. נוסף על כך, השוואת מעמדם של לקוחות בית התמחוי לילדים מורידה אותם בדרגה בהיררכיה הגילאית (גופמן, 2006) ומצדיקה את תהליכי החינוך, העיצוב והשליטה מצד אנשי הצוות (Curtis, 1997). תהליכים ומנגנונים אלו גורמים לכך שכלל הסועדים נתפסים בעיני אנשי הצוות כדמויות שטוחות ואחידות, מעין פרסונה סימבולית ועמומה (חזן, 1994) נטולת מאפיינים, תכונות אישיות, רקע, רצונות או צרכים ייחודיים, המייצגת את הסועד הטיפוסי בבית התמחוי.

ממד רביעי: הטלת סטיגמה

לאחר שנוצרה בתהליך הדרגתי דמות סימבולית עמומה ושטוחה אפשר להטיל עליה תכונות שליליות, פגמים, ליקויים ומגרעות המיוחסים לאנשים שחיים בעוני, מבלי שמאפייניה יעוררו ספק או יעמדו בסתירה למרכיבי הסטיגמה. מבין מגוון התכונות השליליות המיוחסות לאנשים החיים בעוני, שלושה דימויים מועצמים בבית התמחוי: הסועד העני נתפס כרעב, שקרן ובטלן. תפיסת הלקוחות כרעבים, כלומר מי שמונעים על ידי הדחף הראשוני להשיג אוכל שיאפשר קיום ביולוגי – דחף הדוחה כל עיסוק אנושי בסוגיות גבוהות יותר ודחופות פחות – באה לידי ביטוי באמירה הנפוצה למדי בקרב אנשי צוות "כאן אוכלים כל מה שבא". באופן מעשי תפיסה זו מתבטאת בהתנערות מהצורך להגיש אוכל טעים ואסתטי או תפריט מגוון. ביטוי נוסף הוא

ההתנגדות האקטיבית או הפסיבית, הסמויה או הגלויה שמפגינים אנשי הצוות כלפי כל דרך התנהגות המשקפת היבטים חברתיים של ארוחה: הימנעותם מפתחת בית התמחוי בפני הסועדים לפני שעת הארוחה, איסור על ישיבה משותפת עם חברים, אי שביעות רצון מקיום שיחות בין הסועדים בזמן האוכל או מקריאת עיתון או האזנה לרדיו – כל אלו צורות התנהגות אשר נתפסות כלא רצויות וכלא מתאימות למקום.

לצד התפיסה של הסועדים כרעבים הם נתפסים גם כשקרנים. על אף הנורמה הנהוגה, שלפיה בתי התמחוי פותחים את שעריהם בפני כל אדם מבלי לבקש ממנו להוכיח את נזקקותו, סועדים רבים נתפסים כחשודים בהונאה ובניסיון להפיק מבית התמחוי טובות הנאה שאינם זכאים להן.

"מי בא לפה?" שאלתי את מנהל המשמרת. "פה זה אוסף של אנשים. באים לפה יום יום, כאילו מתפללים וזה, זה לא, לאו דווקא נזקק. זה בית מארח. זהו", הוא השיב בנחרצות. אך אני רציני תשובה יותר מפורטת ולכן חזרתי אל הסוגיה מכיוון אחר: "אתה יודע, הסתכלתי כשנכנסתי, על השלט כתוב..." על השלט כתוב "בית תבשיל לזקנים וגלמודים", אך בטרם הספקתי להשלים את השאלה הוא ענה: "בסדר, זה העיקרון של מי שנוקק. מה את רוצה? שאני אוריד לך את המסכה? אני אתן לך כרטיסיה³ של כל אדם בעיר הזאת". "כן?!" אמרתי בתמיהה. "כרטיסיה, אני אומר לך!" "אז איך זה הולך? מי נכנס?" שאלתי, "כל אחד. כמה יש פה, עשר? לתשע לא צריך לתת". (2.2.2012)

"אתמול בסוף היום כמעט לא נשאר לי מה לתת לאנשים", אמר לי המנהל. "כי אנשים באים ולוקחים מנות הביתה. אני כמעט בטוח שהם לא צריכים, אבל אי אפשר להגיד להם לא. ככה זה כבר הרבה זמן". "אבל אם אין, אז אפשר להגיד לא. לא?" שאלתי. "זה קשה, קשה", הוא אמר. "יש מישהי, אני לא מכיר אותה, אבל ככה אומרים, שבאה עם נהג עם רכב חדש, עומד בחוץ ומחכה לה, והיא נכנסת אוכלת וגם לוקחת הביתה. אבל אם יש 10%-15% שצריכים ונתנו להם – דינו". (22.4.2010)

דווקא העדר מנגנוני בדיקה ופיקוח אשר יאפשרו להבחין בין זכאי ובין מי שאינו נזקק, או מתחזה לנזקק, הופכים את כלל הסועדים לחשודים תמידית מבלי להעמיד לרשותם מנגנון שיאפשר להם להסיר מעליהם את החשד. בכך תורם בית התמחוי את חלקו לאווירה הכללית העוטפת את שירותי הרווחה, הרואה את לקוחותיה כמי שחשודים ברמאות והונאה (דורון, 2010).

לבסוף תורם בית התמחוי לתפיסת לקוחותיו כבטלנים, כמי שאינם מעורבים בשוק העבודה ואינם מוכנים להתאמץ כדי לעזור לזולתם ואפילו לא לעצמם. תפיסה זו משתקפת בשעות הפעילות של בית התמחוי, שאינן מותאמות לאנשים עובדים; באופן חלוקת המנות, שמותיר את הסועדים פסיביים לחלוטין; ובהתבטאויותיהם של אנשי הצוות, שאינם מצפים מהסועדים למעורבות או לעזרה כלשהי בעבודת בית התמחוי:

"אולי את מכירה מתנדבים?" שאל אותי המנהל. "אני צריך כאן מתנדבים, גמרנו עם עובדי השירות". "למה?" שאלתי. "הם עושים בלגן ולא עושים את העבודה, וכל הזמן אני צריך להיות שוטר שלהם. אחד הולך, השני נעלם, צריך לדווח. די, נמאס לי, לא רוצה". "ומה עם

3 הכוונה כפי הנראה לכרטיסיות המחולקות על ידי רשויות סעד ורווחה או מוסדות פילנתרופיים והמזהות את בעליהן כמי שזכאי למספר מסוים של ארוחות בבית התמחוי. הכרטיסיה עצמה היא לפיכך סמן של עוני, חולשה וסטיגמה שלילית.

הסועדים?" שאלתי, "ניסית לגייס מהם מתנדבים?" "לא", הוא אמר ועשה תנועה מבטלת עם היד. "אין סיכוי!" (15.7.2010)

בתהליך מעגלי הופכים דימויים אלו גם לסיבה וגם להצדקה ליחס השלילי המופנה כלפי הסועדים (גופמן, 1983). גם גילויים של יוזמה, פעלתנות, בררנות, חברתיות ורוח התנדבות מצד הסועדים אינם מבטלים את היחס הסטיגמטי כלפיהם: גילויים אלו נתפסים כתופעות מזוירות, לא מובנות ולא רצויות שאינן מעידות על קיומן של תכונות חיוביות בין הסועדים אלא נחשבות הפרעה לסדר הטוב ומשמשות עילה להתערבות מדכאת של אנשי הצוות.

דיון

מאמר זה מתאר תהליכי האחרה המתקיימים בבתי תמחוי ומזהה בהם ארבעה ממדים – הצבת גבול, דחייה, טשטוש זהות והטלת סטיגמה. אף שנכתב רבות על סטיגמה המופנית כלפי אוכלוסיות ספציפיות בסוציולוגיה (גופמן, 1983) ועל אחרות, בעיקר בהקשר של יחסים בין קבוצות תרבותיות שונות באנתרופולוגיה (Clifford & Marcus, 1986), מועט המחקר על פרקטיקות האחרה של אנשים החיים בעוני בזירות של סיוע.

תרומתו של מחקר זה היא בהרחבת ההבנה של התהליכים החברתיים המתרחשים בין כותלי בית התמחוי, המבטאים את מערכת היחסים שבין החברה לאנשים החיים בעוני. ייחודו של בית התמחוי הוא בהיותו צומת של מרחבים: חברתי וקולינרי, סימבולי ומטריאלי. במרחב החברתי מזמן בית התמחוי מפגש תכוף ובלתי אמצעי בין האנשים החיים בעוני – הסועדים – ובין אנשי הצוות, המייצגים את החברה ההגמונית. במרחב הקולינרי בית התמחוי מפגיש בין ההיבטים החומריים של העוני ובין ההיבטים הסימבוליים שלו. ארבעת הממדים של האחרה – הצבת גבול, דחייה, טשטוש זהות והטלת סטיגמה – משלימים זה את זה לכדי יצירת אחרות במובנה המשפיל והמדכא ומצביעים על התהליכים שבהעדרם אי אפשר לתאר את הגבולות החברתיים כפגיעה או כדיכוי (בורדייה, 2005; Wolfe, 1992). תהליכים אלו הם אשר מביאים לכך שהמרחק בין בני אדם שגבול סימבולי מבחין ביניהם ילך ויגדל ושתושבי צדו האחר של המתרס יצטיירו בעינינו לא רק כדומים אחד לשני באופן מובהק אלא גם כדוחים, משונים ומסוכנים. בעקבות התהליכים הללו הגבולות הופכים בלתי חדירים, וכך נמנעת כל אפשרות למפגש משמעותי בין הצדדים.

בעשרים השנים האחרונות התפתח בגוף הידע על עוני זרם הרואה באחרות את אחד מביטויי המובהקים של עוני, גורם התורם לעוני ומחזק אותו (Lott, 2002; Lister, 2004). בהתבסס על המושג "חוסר צדק סימבולי" של הפילוסופית ננסי פרייזר, ליסטר (Lister, 2004) מגדירה עוני הן כמצב כלכלי מוחלש ולא בטוח והן כיחס חברתי מבייש והרסני, כלומר כזה שיש לו מאפיינים התייחסותיים-סימבוליים. במחקרים השתתפותיים (participatory research) הדגישו אנשים החיים בעוני את ההיבטים הללו וציינו אותם כמקור לכאב ולקושי ניכרים בחייהם וכמחסום בפני יציאה מעוני. בין המחסור הכלכלי ובין ההיבטים הסימבוליים של העוני מתקיימים יחסים דו-סטריים: המחסור החומרי גורר חוסר יכולת לממש זכויות ולהשתתף בהוויה החברתית והתרבותית וגורם לתחושות קשות של השפלה וניכור, ובה בעת הריחוק החברתי והניתוק ממוקדי ההשפעה גוררים פגיעה כלכלית מיידית ואף פוגעים ביכולתם של המודרים לצאת ממעגל העוני.

ההיבטים ההתייחסותיים-סימבוליים של העוני כוללים חוויה של אחרות שביטוייה רבים – בוז, השפלה, סטיגמה ופגיעה בכבוד ובדימוי העצמי; העדר קול; בושה; חוסר כוח; שלילת זכויות

ואזרחות מופחתת. חוויות כאלה נובעות מאינטראקציות יומיומיות של אנשים החיים בעוני עם החברה הרחבה ומהאופן שבו הם מיוצגים במדיה ובשיח הפוליטי והציבורי. הפסיכיאטר פירס (Pierce, 1974) כינה חוויות כאלה "מיקרו אגרסיות", מונח המצביע על אופיין היומיומי, הזעיר כביכול, הבנאלי. בראון (Brown, 2008; צאלח, 2014) מדמה אותן לטיפות קטנות של חומצה שהשפעתן מזיקה והרסנית.

חזן (1994) מצביע על האמצעים הרטוריים שבאמצעותם מוכחשת האנושיות והסובייקטיביות של אחרים (זקנים ובני שכונת מצוקה) דווקא בנסיבות של סיוע. הוא מסכם כי "לענייננו חשובה המסקנה, שכל התערבות חברתית שמטרתה לסייע עלולה להיות חרב-פיפיות בידי מתכנניה ולהביא לתוצאה הפוכה מזו ששאפו אליה" (שם, עמ' 15). מחקר זה מציג את בתי התמחוי כזירות של סיוע, חמלה וטוב, שפרקטיקות הסיוע הנהוגות בהן מייצרות את הסועדים כאחרים ומדביקות להם דימוי מוכלל ושטוח אשר מכחיש את אנושיותם ואת הסובייקטיביות שלהם. בתי תמחוי הם זירה מעניינת בהקשר זה מכיוון שהם מופעלים מתוך אינטרסים אישיים ולא מוסדיים, אפילו יותר מהתערבויות סיוע חברתיות אחרות, ומבוססים על האכלה, שהיא פעילות חברתית בעלת פוטנציאל מלכד (Fischler, 2011). ניתן היה לשער כי בבתי התמחוי תתאפשר מידה של קשר אנושי המבוסס על זיקות משותפות ועל סולידריות. אולם נראה כי יש פער ניכר בין המסרים הגלויים, העוברים באמצעות השיח המפוקח והמנוהל על ידי שלטון התקינות החברתית, ובין המסרים הסמויים, העוברים בערוצי תקשורת לא-מילוליים וכוללים חשדנות, ניכור והפחתת ערך. בשעה שהשיח המילולי מדבר על שמירה על צנעת הפרט, כבוד האדם, הקשבה, אמון ומתן פתרון לצורכי הלקוחות, הנורמות, כללי הפעולה והווי היומיום של בית התמחוי חושפים את תרומתו לתהליך יצירת האחרות באמצעות ארבעת הממדים שהוצגו כאן – הצבת גבול, דחייה, טשטוש זהות והטלת סטיגמה.

פער זה בין כוונה לתוצאה מתאפשר מכיוון שחלק גדול מהפגיעה הסימבולית מתרחש באמצעות מנגנונים גופניים שנמצאים ברמת המודעות השנייה, הנמצאת מתחת לסף ההכרה של האדם, כגון מחוות, הבעות פנים, תנועות גוף, תחושות גועל או דחייה ורגשות רחמים וחשש. מנגנונים אלו הם ביטוי של התפיסות והעמדות הערכיות והתרבותיות העמוקות ביותר, המפעילות את ההתנהגות ללא תיווך של המודעות ושל מערכת קבלת ההחלטות שלה (Giddens, 1991). האחרות הנוצרת באמצעות פעולת בית התמחוי ומייצרת הבחנה מוסרית והיררכית בין מי שאוכלים במקום ובין שאר בני החברה מיוצרת ומשועתקת בתוך יחסי הכוח ומבני הכוח. הטבעיות שבה היא מתקבלת הופכת אותה לבלתי נראית ולבלתי מסומנת ולכן היא קשה לחשיפה ולשינוי. הכוח לסווג ולהעניק משמעות משקף יחסי כוח כלכליים ומעמדיים ובה בעת הוא גם מייצר, מצדיק ומחזק אותם (חזן, 1994). מובן שהכוח אינו מופעל רק באופן חד-סטרי, ואכן קיים מחקר המצביע על אופני ההתנגדות השונים של אנשים החיים בעוני לאחרות שנכפית עליהם (Lyster, 2004); אך הוא אינו מתמקד בדרך כלל בזירת היחסים הבינאישיים, והתמקדות כזו ראוי שתבחן. מחקר נוסף ראוי שיבחן את ארבעת הממדים של תהליך ההאחרה בזירות מחקר אחרות ובהקשרים נוספים, למשל במוסדות המספקים שירותים חיוניים גופניים ראשוניים דוגמת מערכת שירותי הבריאות; בזירות שבהן תהליך ההאחרה מעורב בפעולות סיוע שאינן גופניות ופיזיות, למשל במוסדות המספקים שירותי רווחה; ואף במוסדות ובמצבים שבהם נדמה שקיימת אחרות אך זו אינה כרוכה במעשה סיוע כלשהו.

נוסף על תרומתו של מחקר זה לגוף הידע על אחרות והאחרה ועל עוני, הוא נושא גם

תרומה מתודולוגית. הבחירה בשדה מחקר שעיקר פעולתו אינה מילולית אלא ממוקדת בגוף ובצרכיו הבסיסיים אפשרה לזהות פעולות האחרה המגלמות תודעה חברתית בהיבטים הפיזיים והקונקרטיים של המציאות. שינוי אופייה של התצפית המשתתפת מהתנדבות לאכילה שבר את מחסום האחרון שבין החוקרת לשדה המחקר – מחסום הגוף. חציית גבול זו פתחה פתח לחוויות תחושתיות מגוונות, החל ברעב ושובע, דרך תחושות של טעם, מרקם וטמפרטורה ועד לתחושות של דחייה, סלידה או משיכה. המחקר מצביע על הפוטנציאל הטמון בהתייחסות אל חוויות אלו כאל מקור למידע אמפירי. בשעה שרוב המחקר המדעי מתעלם לחלוטין מחוויות גופניות של החוקר בשדה המחקר (Stoller, 1989) או מתייחס אליהן כאל הטיה שיש לשלוט בה או כאל אמצעי להתקרב אל האינפורמנטים ואל המידע המבוקש, שייאסף בסופו של דבר באמצעות ראייה ושמיעה (Davies, 1999), במחקר זה חוויות של טעם, ריח ותחושה סיפקו מידע נוסף, אחר מזה שנאסף מתוך תצפית בלבד.

למשל, הידיעה שהאוכל המוגש בבית תמחוי הוא לעתים קרובות תפל, לא חם דיו, לא מבושל היטב או נהרס במהלך החימום החוזר מקורה בחוויות האכילה ולא בהתנסות בחלוקת מנות. החום, הקור, הדוחק והמבוכה הכרוכים בעמידה ברחוב לפני דלת בית התמחוי בצפייה לשעת הפתיחה, ההשפלה הכרוכה בלעג של המתנדב לבקשת התוספת, תחושת הגועל מפני השולחן הלא נקי, השפלת המבט וכיוצא בזה מביטו הקשוח של המנהל – כל אלו הם דוגמאות נוספות לחוויות גופניות שהפכו במהלך המחקר לידע מדעי בעל ערך ומשמעות.

בכך מצטרף המחקר לגוף הידע ששואב את השראתו מהפרספקטיבה הפמיניסטית, המדגישה את חשיבותו של הגוף החוקר כישות התופסת מקום פיזי בשדה המחקר, נראית, נשמעת, ניתנת להרחקה ולמימוש ולפיכך מעורבת בהיבטים רבים ושונים של הנעשה בשדה – ישות שאינה רק בעלת מיקום חברתי סוציולוגי ובוודאי אינה זכוכית על הקיר (Lobo, 2010; Bain & Nash, 2006; Longhurst, 2001; Longhurst, Ho, & Johnston, 2008).

מקורות

באבא, ה"ק (1994). שאלת האחר: הבדל, אפליה ושיח פוסט-קולוניאלי. תיאוריה וביקורת, 5, 144–157.

בכר, ח' (2005). אוכלים חינם: השפלה וסדר חברתי בבית תמחוי. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן.

בורדייה, פ' (2005). שאלות בסוציולוגיה. תל אביב: רסלינג.

גבעון, ל' (2005). חומוס, קוסקוס, סושי: אוכל ואתניות בחברה הישראלית. בתוך א' קליינברג (עורך), בטן מלאה: מבט אחר על אוכל וחברה (עמ' 32–78). תל אביב: כתר.

גולן, מ' (2006). הקדירה – אוכל וחברותא: תפיסות של עוני בקרב נותני שרות ולקוחות בית תמחוי – מחקר גישוש. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן.

גופמן, א' (1983). סטיגמה. תל אביב: רשפים.

— (2006). על מאפייני המוסדות הטוטליים. תל אביב: רסלינג.

דאגלס, מ' (2004). טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו. תל אביב: רסלינג.

דה-בובואר, ס' (2001). המין השני – חלק ראשון: העובדות והמיתוסים. תל אביב: כבל.

דורון, א' (2006). חלוקת מזון ובתי תמחוי: תחליף למדיניות רווחה בישראל של שנות האלפיים.

- עיונים בתקומת ישראל, 16, 275-291.
- (2007). האם נחוצה תוכנית של אספקת מזון לנוקמים? נייר עמדה של קבוצת המחקר במדיניות חברתית. ירושלים: בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, האוניברסיטה העברית. אוהור ב-1 ביולי 2016.
- (2010). שימוש לרעה והונאה במערכת הביטוח הלאומי. ביטחון סוציאלי, 84, 57-78. דורון, א', וגל, ג' (2006). בתי תמחוי בירושלים בראשית המאה ה-21. ירושלים: בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- חזן, ח' (1994). האחר הלא משמעותי: על כינונה של הסמלי של שוליות חברתית. ביטחון סוציאלי, 42, 5-16.
- לוי שטראוס, ק' (2005). מוצא נימוסי השולחן. תל אביב: נמרוד.
- לוינסון, א' (2005). מיפוי עמותות מזון: היקף ודפוסי פעילות, 2004. באר שבע: המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- סבירסקי, ש' (2002). מדינת ישראל נגד מדינת הרווחה. תל אביב: מרכז אדוה.
- עוז, א' (2012). מצע לדיונים – ועדת ההיגוי לקוד האתי לעמותות ביטחון תזונתי: סקירה משווה – ארה"ב, קנדה, בריטניה, אירופה. אוהור ב-1 ביולי 2016.
- צאלח, כ' (2014). לכתוב אקדמית עם מבטא: אוטו אתנוגרפיה של אחרות מזרחית במרחבים אקדמיים. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- צבע, י' (2008). דין וחשבון הוועדה הבין-משרדית לבחינת האחריות של המדינה להבטחת הביטחון התזונתי של אזרחיה. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים. אוהור ב-1 ביולי 2016.
- קין, ה' ובן-מאיר, ל' (2002). העברת עודפי מזון מבושל לידי עמותות המספקות מזון לנוקמים. ירושלים: הכנסת – מרכז מחקר ומידע. אוהור ב-1 ביולי 2016.
- קריסטבה, ז' (2005). כוחות האימה: מסה על הבזות. תל אביב: רסלינג.
- ששון-לוי, א' (2008). "אבל אני לא רוצה לעצמי זהות אתנית": גבולות חברתיים ומחיקתם בשיחים עכשוויים של אשכנזיות. תיאוריה וביקורת, 33, 101-129.
- Bain, A. L. & Nash, C. J. (2006). Undressing the researcher: Feminism, embodiment and sexuality at a queer bathhouse event. *Area*, 38, 99-106.
- Biggerstaff, M. P. & Nichols-Casebolt, A. (2002). Living on the edge: Examination of people attending food pantries and soup kitchens. *Social Work*, 47, 267-277.
- Bisogni, C.A., Connors, M., Devine, C. M., & Sobal, J. (2002). Who we are and how we eat: A qualitative study of identities in food choice. *Journal of Nutrition Education and Behavior*, 34(3), 128-139.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgment of taste*. London: Routledge.
- Bowering, J., Clancy, K.L., & Poppendieck, J. (1991). Characteristic of a random sample of emergency food program users in New York: II. Soup kitchens. *American Journal of Public Health*, 81, 914-917.
- Brown, L. S. (2008). *Cultural competence in trauma therapy: Beyond the flashback*. Washington: APA.

- Bullock, H. E., Wyche, K. F., & Williams, W. R. (2001). Media images of the poor. *Journal of Social Issues, 57*(2), 229–246.
- Camara, S., White, T., Drummond, D. K., Jackson, I. I., & Ronald, L. (2009). Deconstructing ideological notions of otherness in *Far from Heaven*. *Interactions: Studies in Communication & Culture, 1*(3), 391–409.
- Carrillo, T. E., Gilbride, J. A., & Chan, M. M. (1990). Soup kitchen meals: An observation and nutrient analysis. *Journal of the American Dietetic Association, 90*(7), 989–991.
- Chauhan, A. & Foster, J. (2013). Representations of poverty in British newspapers: A case of “Othering“ the threat? *Journal of Community & Applied Social Psychology, 24*(5), 390–405.
- Clifford, J. & Marcus, G. (Eds.) (1986). *Writing culture: The poetics and politics of ethnography*. Berkley: University of California Press.
- Curtis, K. A. (1997). Urban poverty and the social consequences of privatize food assistance. *Journal of Urban Affairs, 19*(2), 207–226.
- Dachner, N., Gaetz, S., Poland, B., & Tarasuk, V. (2009). An ethnographic study of meal programs for homeless and under-housed individuals in Toronto. *Journal of Health Care for the Poor and Underserved, 20*, 846–853.
- Davies, C. A. (1999). *Reflexive ethnography*. London: Routledge.
- Ellis, C. & Adams, T. E. (2014). The purposes, practices, and principles of autoethnographic research. In P. Leavy (Ed.), *The Oxford handbook of qualitative research* (pp. 254–276). New York: Oxford University Press.
- Ener, M. (2005). Religious prerogatives and policing the poor in two Ottoman contexts. *Journal of Interdisciplinary History, 35*(3), 501–511.
- Eppich, S. & Fernandez, C. P. (2004). Study finds Chapel Hill, NC, soup kitchen serves nutritious meals. *Journal of the American Dietetic Association, 104*, 1284–1286.
- Fischler, C. (1988). Food, self and identity. *Social Science Information, 27*(2), 275–292.
- (2011). Commensality, society and culture. *Social Science Information, 50*(3–4), 528–548.
- Fraser, N. & Gordon, L. (1994). A genealogy of dependency: Tracing a keyword of the US welfare state. *Signs, 309–336*.
- Fries, E. & Croyle, R. T. (1993). Stereotypes associated with a low-fat diet and their relevance to nutrition education. *Journal of the American Dietetic Association, 93*, 551–555.
- Gal, J. & Ajzenstadt, M. (2013). The long path from a soup kitchen to a welfare state. *Journal of Policy History, 25*(2), 240–263.
- Garfinkel, H. (1956). Conditions of successful degradation ceremonies. *American Journal of Sociology, 61*, 420–424.

- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Glasser, I. (1988). *More than bread: Ethnography of soup kitchen*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.
- Greer, C. & Jewkes, Y. (2005). Extremes of otherness: Media images of social exclusion. *Social Justice*, 32(1), 20–31.
- Hall, S. (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices*. London: Sage Publications.
- Lamont, M. (1992). *Money, morals and manners: The culture of the French and American upper-middle class*. Chicago: The University of Chicago press.
- Lamont, M. (2000). *The dignity of working men: Morality and the boundaries of race, class and immigration*. New York: Russell Sage Foundation.
- Lamont, M. & Fournier, M. (Eds.). (1992). *Cultivating differences: Symbolic boundaries and the making of inequality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lewis, O. (1970). *Anthropological essays*. New York: Random House.
- Li, L. M. & Dray-Novey, A. (1999). Guarding Baijing's food security in the Qing dynasty: State, market, and police. *Journal of Asian Studies*, 58(4), 992–1032.
- Lister, R. (2004). *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Lobo, M. (2010). Negotiating emotions, rethinking Otherness in suburban Melbourne. *Gender, Place and Culture*, 17(1), 99–114.
- Longhurst, R. (2001). *Bodies: Exploring fluid boundaries*. London: Routledge.
- Longhurst, R., Ho, E., & Johnston, L. (2008). Using "the body" as an "instrument of research": Kimch'i and Pavlova. *Area*, 40(2), 208–217.
- Lott, B. (2002). Cognitive and behavioral distancing from the poor. *American Psychologist*, 57(2), 100–110.
- Lupton, D. (1996). *Food, the body and the self*. London: Sage Publication.
- McClintock, A. (1995). *Imperial leather: Race, gender and sexuality in the colonial conquest*. New York: Routledge.
- Mennell, S. (1985). *All manners of food: Eating and taste in England and France from the middle ages to the present*. Oxford: Blackwell.
- Miller, D. L., Creswell, J. W., & Olander, L. A. (1998). Writing and retelling multiple ethnographic tales of a soup kitchen for the homeless. *Qualitative Inquiry*, 4, 469–491.
- Muller, J. (1987). The soup kitchen: A critique of self-help. *Community Development Journal*, 22(1), 36–45.
- Mulquin, M., Siaens, C., & Wodon, Q. T. (2000). Hungry for food or hungry for love? Learning from a Belgian soup kitchen. *American Journal of Economics and Sociology*, 59(2), 253–264.
- O'Barr, W. M. (1994). *Culture and the ad: Exploring Otherness in the world of*

- advertising*. Boulder: Westview Press.
- Pickering, M. (2001). *Stereotyping: The politics of representation*. New York: Palgrave.
- Pierce, C. (1974). Psychiatric problems of the black minority. *American Handbook of Psychiatry*, 2, 512–523.
- Poppendieck, J. (1999). *Sweet charity? Emergency food and the end of entitlement*. New York: Penguin Books.
- Rainwater, L. (1967, June). *Neutralizing the disinherited: Some psychological aspects of understanding the poor*. Paper presented at a conference on psychological aspects of poverty, University of Wisconsin. Retrieved July 1, 2016.
- Riches, G. (Ed.) (1997). *First world hunger: Food security and welfare politics*. London: Macmillan.
- Riggins, S. H. (1997). The rhetoric of Othering. In S. H. Riggins (Ed.), *The language and politics of exclusion: Others in discourse* (pp. 1–30). Thousand Oaks: Sage.
- Rauschenbach, B. S., Frongillo, E. A., Thompson, F. E., Andersen, E. J. Y., & Spicer, D. A. (1990). Dependency on soup kitchens on urban areas of New York State. *American Journal of Public Health*, 80(1), 57–60.
- Schwalbe, M., Godwin, S., Holden, D., Schrock, D., Thompson, S., & Wolkomir, M. (2000). Generic processes in the reproduction of inequality: An interactionist analysis. *Social Forces*, 79(2), 419–453.
- Singer, A. (2012). *Constructing Ottoman beneficence: An imperial soup kitchen in Jerusalem*. Albany: State University of New York Press.
- Stein, M. (1989). Gratitude and attitude: A note on emotional welfare. *Social Psychology Quarterly*, 52(3), 242–248.
- Stoller, P. (1989). *The taste of ethnographic things: The senses in anthropology*. Philadelphia: University of Pennsylvania press.
- Tarasuk, V. & Eakin, E. M. (2003). Charitable food assistance as symbolic gesture: An ethnographic study of food banks in Ontario. *Social Science & Medicine*, 56(7), 505–515.
- Thompson, F. E., Taren, D. L., Anderson, E., Casella, G., Lambert, J. K. J., Campbell, C. C., Frongillo, E. A., & Spicer, D. (1988). Within month variability in use of soup kitchens in New York state. *American Journal of Public Health*, 78(10), 1298–1301.
- Todorov, T. (1984). *The conquest of America: The question of the other*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Vartanian, L. R., Herman, C. P., & Polivy, J. (2007). Consumption stereotypes and impression management: How you are what you eat. *Appetite*, 48, 265–277.

- Wicks, R., Trevena, L. J., & Quine, S. (2006). Experiences of food insecurity among urban soup kitchen consumers: Insights for improving nutrition and well-being. *Journal of the American Dietetic Association*, 106(6), 921–924.
- Wolfe, E. (1992). Democracy versus sociology: Boundaries and their political consequences. In M. Lamont & M. Fournier (Eds.), *Cultivating differences: Symbolic boundaries and the making of inequality* (pp. 309–327). Chicago: University of Chicago Press.